

УДК 494.3: 8.08

ОСМОНОВА Н.Ы.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек

OSMONOVA N. I.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

**Ашым Жакыпбековдун “Тецири Манас” романындагы
тилдик байлыктарга сереп**

**Анализ речевых средств романа “Тецири Манас”
Ашыма Жакыпбекова**

**Analysis of speech means novel Tenir Manas for Ashym
Zhakupbekov**

Аннотация: макалада А. Жакыпбековдун “Тецири Манас” романынын дагы лингвостилистикалык турдуу тилдик каражаттарга талдоо жүргүзүлдү. Көркөм каражаттардын ар бирине: фоностилистикалык каражаттарга, вербалдык эмес каражаттарга, эвфемизм, вульгаризм, кайталоого өз алдынча конкреттуу түрдө иликтөөгө боло тургандыгы тууралуу жалпылаштырылган маалыматтар берилди жана жыйынтыктар чыгарылды.

Аннотация: в статье дается лингвостилистический анализ романа “Тецири Манас” Ашыма Джакыпбекова с точки зрения богатства и разнообразия его художественных средств; даны направления конкретных исследований художественных особенностей романа: речевых, фоностилистических и невербальных средств, а также эвфемизмов, вульгаризмов, повторений, которыми богат художественный мир романа.

Annotation: in the article the lingvostylistic analysis of the novel “Teçiri Manas” of Ashym Dzhakupbekov from the point of view of wealth and a variety of its art means is given; the directions of concrete researches of art features of the novel are given: speech, phonostylistic and nonverbal means and also euphemisms, vulgarisms, repetitions with which the art world of the novel is rich.

Негизги сөздөр: тилдик байлыктар; фоностилистикалык каражаттар; вербалдык эмес каражаттар; эвфемизм; вульгаризм; кайталоо.

Ключевые слова: речевое богатство; фоностилистические средства; невербальные средства; эвфемизмы; вульгаризмы; повторения.

Keywords: speech wealth; phonostylistic means; nonverbal means; euphemisms; vulgarisms; repetitions.

Кара сез дыйканы Ашым Жакыпбеков алгачкы эмгектеринен тартып “Тецири Манас” романына чейинки чыгармалары, котормолору аркылуу узун кыргыз тилинин ой-чуцкурун, нукура улуттук кайрыктарын терең ездештурген, аларды ете чебер уруна билген мыкты стилист жазуучу катары тааныта алган.

Анын чыгармаларынын ар бир сабынан, сүйлөмүнүн деталынан улуттук рухтун, улуттук дуйне тааным, сезим-туюм, кабылдоонун деми келет. Жакыповдун чыгармачылыгына таандык кылбаат эпикалык баяндоого ык салган женекей басмырт стил, тумен сырын ичине каткан нарктуулук анын ар бир сезунен байкалат. Ал орустун орустун бир топ классиктеринин чыгармаларын, ошондой эле Ч. Айтматовдун орус тилинде жазылган повесттерин которгон. Жакыпов калемдерин ар турдуу жанрларда сынап керген. Ацгеме, повесть, киносценарий жазган, котормочулук кылган. Ошентсе да ар бир калемгердин белгилуу кылган, аны тааныткан эмгеги “бренди” болот эмеспи. А. Жакыпбековдун ошондой баалуу эстелиги бул - “Тецири Манас” романы десек болот. Ага чейин “Манас” эпосун кеп эле суреткерлер ез калемдери аркылуу жазууга аракеттенип келишкен, алардан айырмаланып Ашым Жакыпбеков эпостун мазмунун жен гана кара сезге оодарып кайталап койбостон, аны бир формадан экинчи формага келтирген, башка формадагы жацы чыгарма жараткан. Жазуучу С.Орозбаков, С.Каралаев, Жусуп Мамайдын варианттарынын салттуу окуяларын сактап, аны мумкун болушунча романдык жанрга жакындатып ыцгайлаштырган. Эпос жацы, профессионалдык адабияттын улгусуне салынганда сюжеттин чыныгы енугушуне тиешеси аз, текмелууктун жемиши болгон кеп ашык окуялардан, суреттеелерден, кайталоолордон арылтылгандыктан окуядагы психологизм, конфликт, драматизм дагы да дааналанып, терендей тушкен. Анын устуне эпосту кара сезге оодарып жазууда эпостун белгилуу эпизод-окуяларын кайталоо гана милдетим деп эсептебегендиктен, жазуучу каармандардын жан дуйнесун ачууга езгече басым койгон [КАЭ, 2004].

Эпостун нугунда Сагынбайдын, Саякбайдын, Саякбайдын, Жусуп Мамайдын варианттарынын негизинде жуурулушуп жазылган бул роман ез табиятына ылайык апыртмалуулук, миф, жомок болсо да реалдуу жазылган чыгарма. Образдардын тузулушу, адамдардын карым-катышы, атугул психологиялык кырдаалдардын берилиши реалдуулукту камтып турат.

Ар бир манасчы негизги езекке алымча-кошумча киргизип ез варианттын жараткан сыцары кара сез турундегу бул роман да автордун, т.а., А.Жакыпбековдун жеке ездук варианты десек жацылбайбыз.

“Манас” поэзиясын кара сезге айлантууда анын дуйне тааным, ой-чабыт, адеп-ахлак, достук еценген акыл наркын ез децгээлинде сактоо менен жазуучу кыргыз элине зор эмгек калтырып кеткен. Бул чыгармачыл ишмерди улуу жазуучубуз Ч.Айтматов: ”Кыргыз адабиятында,

маданиятында ез жузу, чыйыры бар ишмер, кайталангыс стилист, кашкей талант катары калары талашсыз [Жакыпбеков, 2010],” - деп белгилеген.

Элибиздин санжыргалуу енерун ааламга жайылтууда зор кызмат етечу - “Тенири Манас” романын А.Жакыпбеков кара сездун жорго сымал керемети аркылуу баян этет. Романда тилдик байлыктын бардык мумкунчулуктеру кецири иштетилген, тилдик жана тилдик эмес каражаттарды окуянын журушуне ылайыктап, аларды керкем кепте орду менен колдонуу аркылуу чыгарманын эстетикалык татымын арттырып, окурмандын акыл-эсине кучтуу таасир калтыра алган.

Тилде коомчулук тарабынан орой, олдоксон кабыл алынып, тике айтууга мумкун болбогондуктан, же аларды жумшартып, сылыгыраак айтуу зарылчылыгы туулгандыгынан, мына ушул сездердун ордуна колдонулган сылык, жумшак сездер эвфемизм болорун, эвфемизмдер адептуулук зарылдыгынан жаралып, стилистикалык каражат катары керектелинет.

Угуп жаткан адамдын ац-сезимине нейтралдуулукту жана жакшы маанини берип, керунуштун чыныгы одоно, орой жузун жашырып, улуттун маданиятына байланыштуу болуп, анын касиеттерин жана менталитетин чагылдырган эвфемизмдерди жазуучу чыгармасында чеберчилик менен колдонгон. Мисалы:

1. *О калайык! Айкелду минтип Квк Тециринен ажыратып, Жер Тецирине бергени турабыз* (Мында Манас баатыр влду - деген маани ар бир адамга, окурманга катуу, орой угулары ырас, аны кыргыздын сылык, сыпаа, сый сездери менен тергеп, ете жымсалдатып берди.)
2. - *Тецир буйруган, эриц туудурган балац болбосо ак жоолуктун квергви куну курусун...*
3. *Кызыцар Шакан эл квергвнду кошо бвлушуп, арыган менен арыды, чаалыккан менен чаалыкты. Али квз жара элек...*

Автордун фольклордук поэтикадан иргеп алган тил каражаттары жана лексика-грамматикалык жаны табылгалары автордун стилдик бетенчелугун далилдейт. - *Карангун, эне, не дейсиц? Неберендин квзун тазалабаса арамдар тынч алыт такка олтура алабы? Ошону квксви жатпайбый*

Мисалда бир туугандар Абыке, Кебештун Манастын уй-булесуне жасаган мамилесин, карезгейлугун, терс жоуктарын айгинелеген сез катары терс эмоцияны, жек керууну билдирген *арам* лексемасы колдонулуп, алардын адамдык сапаты ушул бир сез менен чагылып, ашкереленип турат.

Жазуучу элдин жашоо маданиятын, фольклорун жакшы билип, аны кайра ез чыгармачылыгында ыктуу пайдалана алган чеберчилиги аркылуу езунун дуйне таануусун, талыкпаган изденуучулугун, тилдик туюмунун мыкты экендигин керсете алган.

Романда фонетикалык жактан кооздукту уюштуруучу ассонанс, аллитерация, сингормонизмдер (*Баласы жок байдын малы бир куну ит-куштун жеми да. Таарынсац таарын, таарыган жен пейлиц...; Коккон баланын кезунв кош кврунгвн го; ийри-буру суу кечип, ит жойлобос жол басып*); лексикалык бирдиктер: архаизмдер (*ажына - жин; бедиз - эстелик; бичик - кат; бедвв - аргымак ж.б.*), историзмдер (*бадана - ок втвс тор кийим; жасаты - сурвту; курвкв - жоо кийим; миршан -хан сарайындагы иш башчы ж.б.*), вульгаризмдер (*ачылбаса ада болсун козуцор; ачык айттым билгиле, болбосоцор менин тузума сийгиле! Арбак урган кандар ай, азаптуу дуйндвн арманда втвт деген ушу да*), диалектизмдер (*- Бай Жакыптын катыны, Баатыр тууп жатыры!..; - Балам, уулуцду ушул сууга киринтчи ж.б.*), сыйлыгышпоону сыйлыгыштыруучу оксюморондор (*касындан каны чачылсын, досундун кввну басылсын; каруу болсун кундузу кароол болсун тундвсу*): фразеологизмдер (*Акбалтанын ою онго, санаасы санга бллунду; взуцдун балтыр этиц толо элек, баатыр болор чагыц боло элек ж.б.*); экспрессивдуу синтаксемалар: суйлемдердун тузулушундегу инверсия (*- Жаш баланы ээн тоого, калмак деген жоого таштап журв берген сен балага тойгон экенсин*); *- Ала-Тоо, Талас жерцди ал, Манас! Анжыян, Алай элцди ал, Манас*] ж.б.), парцелляция кубулуштары абдан жыш колдонулат.

Кайталоо - бул кепте ете жыш таралган фигура. Анын турлеру да кеп.

Кайталоо текстке эч кандай деле жацы маалыматты кошумчалай албайт, ошентсе да кайталоонун ыкмасынын функциясы ар турдуу:

1. Ал тексттеги же темадагы ойду, идеяны белуп керсетет, т.а., кайталанган сез айтылып жаткан ойдун чордону, негизи катары келет да, тексттен атайын басым менен белуп керсетулуп, окурмандын кецулун езуне бурат жана ошол эле маалда стилдик ар турдуу мазмунду аркалап турат.
2. Текстке езгече бир керкем туе берет: ыргактагы ырааттуулукту сактап, текеттин угумдуулугун, мукамдуулугун арттырат.
3. Текст ичиндеги суйлемдерду бири-бири менен байланыштыруунун башкы каражаты болуп саналат.

4. Каармандын кебин жекелештирет, анын мунезундегу езгечелукту ачып берет. Кайталоо бул же тиги текстте функцияларынын биреен гана аткарышы мумкун, о.э., бир эле учурда бир нече функцияны жузееге аткарышы ыктымал [Ормонбекова; 2010].

1. *Калайык, тунугу вчту жылдыздын!.. Калайык, туйгуну кетти кыргыздын\..(524-6.)*
2. *Ичтен кыжынган чары барлар ган таберики майданда кундуз болуп жаткан алпуруштарда тосмодой жарылып кете жаздап, квчкудвей козголуп кете жаздап, мвндурдвей сабап ийе жаздап, селдей каптап кире жаздап, арацдап зорго бас-бастап, кичуусу карылардын тилин альт, кемдери кемеңгерлерге баш ийип, квкурвк кврлвру квсвмдврдуң нускоосунда болуп, жалпы баарын Баба Кошой башкарып, алп Манастын заарынан жалтайлап, аштын улуу шаан-швквттвр журуп жатыры.*
3. *Кун Тецири аза пушту окшойт, тутулган бойдон кайра квзун кврsvтпвей басып кетти. Ай Тецири аза кутту окшойт, алты туну асманга чыкпай отуруп алды. Жер Тецири аза кутту окшойт, жети кун катар титиреп басылбай койду (525-6.).*

Кайталоону колдонуу менен жазуучу езгече бир ыргактуулукту жаратып, окурмандын кецулун буруп, суреттелуп жаткан нерсеге езгече басым менен бетенче бир ыргактуулукту жаратып эмоция-экспрессивдуу боёк берип, эстетикалык кудурети жогору чыгарманы жарата алган.

Автор вербалдык эмес каражаттардын образ тузуучу функцияларына мисал болгон тулку-дене бойдун ар кандай абалы, ымдоо-жансоолор, шарттуу белгилер, жана ар турдуу ун угулуштары аркылуу да “Тецири Манас” романындагы каармандардын образын, ой-мудеесун максатын, иш-аракетин, кыял-чабытын суреттеп бере алган. Мисалы,

1. *Бурул сакал Акбалта Алтай тоонун нур чайыган чокусун бир карап, токумдай булуту жок, шацкайган Квкту бир карап, эки алаканын Кокке жайып, эки квзунвн эки тамчы сакалына таамп, уну кардыга бакырып жиберди (15-6.).*
2. *Муну укканда Алоокенин каны дургуп чыкты башына. Доолбас катырып жууктагы жайсацдарын чогултту. Мунарага от жактырып, мунардан мунар белги берип, алыстагы жайсацдарын чакыртты (22-6).*
3. *Акбалта, Бердике, Жакыптардын аргасы куруду. Курларын моюндарына салып, кулдук уруп, Алоокенин алдына барды учев. Сакалдан ылдый коз жааш чуурутуп, Алоокеден жан соога сурашты (44-6.).*

4. *Кочку кечил ээрдэн нары бир ооп, бери бир ооп, атын моюнга чаап, берген атты коштоп, текирең таска менен жөнөп кетти. Акбалта менен Жакып бирин бири карап жылмайып, ээк экчен квьюшту...*(5\1-6.)
5. *Алыстан арып келген тууганым, алааматтан жаралуу келген баатырым деп алдына чыгып тосуп турган Чыйыр бий Акбалта менен кккурвк тирештире, айкалышып кучактап кврушту* (31-б.).

Чыгармада вербалдык эмес каражаттар каармандардын образын тузууде улуттук езгечелуктерду, каада-салтты, адеп-ахлакты, наркты чагылдырып турганын керууге болот. Мисалдарда келтирилгендей *курларын моюндарына салып, кулдук уруп, кккурвк тирештире, айкалышып кучактап кврушту, таазим кылышты* деген тилдик эмес каражаттар кыргыз элинин тарыхын, этномаданиятын кошо камтып турат.

Суйлемдегу *мунарага вт жактырып, мунардан мунар белги берип* вербалдык эмес каражаттары информация алмашуунун, суйлешуунун байыркы керунуштерунен. Мисалдардын ар биринин семантикасында ар тараптуу маани камтылып, алар ез-езунче талдоого, анализ жургузууге муктаж. Окурманга эстетикалык ырахат тартуулоодо, чыгарманын керкемдугун арттырып, анын образдуу, элестуу берилишинде вербалдык эмес каражаттардын мааниси, орду зор экендигин автор эн сонун андаган.

Жазуучу окурманга каармадардын ой-пикирин, ички сезимдерин, кыял-максаттарын жеткирууде тилдик эмес каражаттар (ундегу тон, басым, тыным, кыймыл аракеттер) менен катар тилдик каражаттарды да ыктуу пайдаланган.

“Тецири Манасты” окуган ар бир окурман ошол тилдик каражаттар мыкты иштелгендиктен чыгармага таасирленип, кубанып, кубаттап, айрым учурда кайгырып, зээнин кейип журуп олтурат.

А.Жакыпбековдун керкем дуйнесу тууралуу адабият таануу илиминде бир топ эмгектер иштелген. Ал эми кыргыз тилинде изилдеечу ЗААжыбаеванын А.Жакыпбековдун “Тецири Манас” романынын негизинде “Зат атооч сездерде эмоциялык-экспрессивдик маанилердин берилиши” (2003) аттуу кандидаттык диссертациясынан сырткары изилдеелер жокко эсе. Бирок аталган иликтее жазуучунун стили, тили тууралуу маселени толук чечип берген деген ойдон алыспыз. Дагы да жазуучунун тил чеберчилиги, суреттее каражаттарын колдонуудагы изденуучулугу, жеке стили, элдик оозеки чыгармачылыктагы поэтикалык керкем каражаттарга болгон автордук-индивидуалдык мамилеси илимий

иликтеелерду талап кылат. Анткени А.Жакыпбековдун “Тецири Манас романы” - тилдин бардык белумдеруне тиешелуу (фонотикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, стилистикалык сыяктуу) тилдик каражаттарга бай чыгарма. Ал маселелердин ар бири ез-езунче илимий талдоолорду жургузууге муктаж.

А.Жакыпбеков ез доорунун таланттуу жазуучусу катары кыргыз керкем сез енерунун енуугусуне, адабий процесстин алга жылуусуна езунун зор салымын кошуп, окурманга эстетикалык рахат, руханий азык бере алар даремети бар, чыныгы керкем чыгармаларды жаратып кеткен жазуучу катары, “Манас” эпосун эл аралык децгээлде жайылтууга, эл аралык дацазага ээ болушуна себепкер инсин катары кыргыз тил илиминде, адабият таанууда бир топ илимий иликтеелерге объект болуп, жогорку окуу жайларынын студенттерин окутууда курстук, дипломдук иштерге актуалдуу тема болуп берери эч кандай кумен туудурбайт.+

Адабияттар

- . Ажыбаева З.А. “Зат атооч сездерде эмоциялык-экспрессивдик маанилердин берилиши” (А.Жакыпбековдун “Тецири Манас” романынын негизинде). - Жалалабат. 2003. кан.дисс. . Жакыпбеков А. «Тенири Манас» -Б.: «Кыргызстан», 1995. . Кыргыз адабияты энциклопедиялык окуу куралы. -Б. 2004. . Ормонбекова А. Тилдик кубулуштарды лингвопозитикалык аспектиде изидее. -Б., Бийиктик, 2010. -362 б. . всубекова Г.Т. А.Жакыпбековдун чыгармачылык изденуулору. -Б. 2011. кан. дисс.

